

MÜTEAHHİR DÖNEM MU'TEZİLE KELÂMI: HÂKİM EL-CÜŞEMÎ'NİN MU'TEZİLÎ DÜŞÜNCEDEKİ YERİ VE GÖRÜŞLERİ

*MU'TAZİLÂH THEOLOGY IN THE POST-CLASSICAL PERIOD: HÂKİM AL-JUSHAMÎ'S PLACE
AND VIEWS IN MU'TAZILITE THOUGHT*

Ramazan Yıldırım, *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri -Hâkim el-Cüşemî Örneği-*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2.
Baskı, 2016, 216 s. ISBN: 978-975-350-254-2.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile Kelâmı, Hâkim el-Cüşemî, Zeydilik.
Keywords: Mu'tazilah Theology, Hakim al-Jushamî, Zaydism.

Muhammed ÇINAR

İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kelâm Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi
muhammet.cinar@ogr.iu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-7290-6109

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Kitap Değerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi/Received: 6 Mayıs / May 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 21 Mayıs / May 2023

Yayın Tarihi/Published: Haziran / June 2023

Atıf/Cite as: Çınar, Muhammed. "Müteahhir Dönem Mu'tezile Kelâmı: Hâkim el-Cüşemî'nin Mu'tezilî Düşüncedeki Yeri ve Görüşleri". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2023), 100-105.

Hz. Peygamber'in vefatının akabinde İslam toplumunda ortaya çıkan hilafet, kaza ve kader ile büyük günah işleyen kişinin durumu gibi meseleler ve İslam'ın fetihler sonucu geniş bir coğrafyaya yayılması neticesinde karşılaşılan felsefî gruplar, Mu'tezile'nin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Mu'tezile, itikada taalluk eden konuları bütüncül ve sistematik bir şekilde kurmasıyla Ehl-i Sünnet kelâmının oluşumuna da kaynaklık eder. Özellikle mezhebin müteahhir dönemini temsil eden Ebû Ali el-Cübbâî (303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (321/933) ile mezhebi sistematize eden Kâdî Abdülcebbâr (415/1025) gibi isimler Mu'tezile kelâmı ile temsil edilen İslam düşüncesinin gelişimi açısından önemlidir. Zira Kâdî'nın günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde sözü edilen düşünce ekolünün son ve mütekâmil hâli görülür. Kâdî'dan sonra ekolün siyasî desteğini kaybetmesi neticesinde Mu'tezile daha dar bir çevreye hitap etmeye başlamakla birlikte Zeydî düşünce ile entegre olmak suretiyle canlılığını sürdürür. Bu durumun izleri Kâdî ile Mu'tezile'nin son büyük imamı olarak görülen Zemahşerî (538/1144) arasındaki irtibatı sağlayan Hâkim el-Cüşemî'de takip edilmektedir. Cüşemî (494/1101), Zeydî kimliğinin yanı sıra Kâdî'dan sonra Mu'tezile'nin değişimini göstermesi açısından incelenmesi gereken bir âlimdir. Bununla birlikte Cüşemî, dönemin siyasî, fikrî ve içtimaî meselelerini Mu'tezilî bir âlimin gözünden takip etmeyi sağlaması açısından araştırılmaya değerdir. Hâkim el-Cüşemî hakkında Türkiye'de yapılmış ilk kapsamlı çalışma ise Ramazan Yıldırım tarafından 2012 yılında kaleme alınan ve İşaret Yayınları'nda basılan *Mu'tezile'nin Kelâmî Polemikleri -Hâkim el-Cüşemî Örneği-* adlı eserdir.¹ Eser, Cüşemî'nin hayatını, eğitimini, Mu'tezile kelâmına katkısını ve yaşadığı dönemde ekolün "öteki" olarak gördüğü fırkaları tespit etme noktasında önem taşır. Burada, Yıldırım'ın eserinin tanıtım ve değerlendirmesi yapılacaktır.

Giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısımlarından oluşan eserin Giriş'inde Yıldırım, Cüşemî'nin Mu'tezile içindeki yerine ve önemine temas eder, daha sonra Cüşemî'nin yaşadığı dönemdeki siyasî ve ilmî ortamdan bahseder. Bu bölümde Kâdî Abdülcebbâr'a kadar gelen Mu'tezile tabakatını ve Cüşemî'nin yaşadığı çağın siyasî durumunu aktaran Yıldırım, klasik bir kelâm ve İslam tarihi anlatısı sunar (s. 20-28).

Birinci bölüm, Cüşemî'nin hayatı, eğitimi, Zeydî kimliği, matbu, mahtut ve günümüze ulaşmayan eserlerinin sunumunu içerir. Burada yer alan Cüşemî'nin hayatı ve eğitimi, kaynak eksikliği problemi nedeniyle genel bir tasvirden ibarettir. Yıldırım'ın kullandığı kaynaklar tabakât kitapları, Cüşemî'nin eserlerinde kendinden ve eğitiminden

¹ Ayrıca Yıldırım, Cüşemî'nin kelâmî tavrını net bir şekilde gösterdiği *'Uyûni'l-mesâ'il fi'l-'usûl* adlı eserinin tek nüshaya dayalı neşrini yaparak literatüre katkıda bulunmuştur. Bknz: Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *'Uyûni'l-mesâ'il fi'l-'usûl*, thk. Ramazan Yıldırım, (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018).

bahsettiği kısımlar ve Adnan Zerzûr'un kaleme aldığı *el-Hâkim el-Cüşemî ve Menhecuhu fi Tefsîri'l-Kur'ân* adlı eserdir. Tabakât kitaplarının Cüşemî'ye dair yeterli veri içermemesi, Cüşemî'nin eserlerinin büyük bir kısmının mahtut olması ve bir kısmının günümüze ulaşmamış olması onun hayatı hakkında detaylı bir araştırma yapmayı zorlaştıran unsurlar arasında yer almaktadır.

Cüşemî'nin hocaları arasında Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencileri bulunur. Örneğin Ebû Hamid Ahmed b. Muhammed b. İshak en-Neccârî en-Nisâbûrî onun ilk hocalarındandır. Onun tedrisinde kelâm ve Hanefî fikhî okur. Aynı zamanda Hanefî fikhının mezkûr dönemdeki temsilcisi konumunda olan Ebû Muhammed en-Nasîhî'den de bu ilimlere dair eğitim alan Cüşemî, hayatının ilk safhasında Mu'tezilî-Hanefî çizgiyi takip eder. Ancak ilerleyen süreçte hocalarından Zeydî kimliğe sahip olan Ebu'l-Kâsım el-Hasenî ve Ebu'l-Berekât el-Hasenî gibi isimler Cüşemî'nin Hanefî çizgiden ayrılmasına/uzaklaşmasına sebep olur. Onun bu meylî ise Hanefî tabakât literatüründe kendisinden bahsedilmemesine sebep olmaktadır. Yıldırım'a göre, vefatından sonra Mu'tezilî ve Zeydî literatürün uzun süre ilgisizliğe uğraması, Cüşemî'nin öğrencileri ve hocaları hakkında yeterli bilgiye ulaşılmasının önündeki en büyük engeldir (s. 33-34).

Mu'tezile ile Zeydiyye arasındaki etkileşimde Cüşemî'nin merkezi bir rol oynadığı zikredilmişti. Onun Mu'tezilî-Zeydî kimliğinin mahiyeti ise imâmet konusundaki tercihten anlaşılır. Zira imamet meselesini Zeydiyye, itikadî bir problem olarak görürken Mu'tezile, amelî bir problem olarak değerlendirir. *Şerhu Uyûni'l-Mesâil* adlı eserinde imameti kelâmın fer'î bir konusu olarak görmesi, Yıldırım'a göre Cüşemî'nin Zeydî kimliğini gösterir (s. 35-36). Bunun yanında Cüşemî'nin Zeyd b. Ali ile benzer görüşlere sahip olması, Cüşemî'nin Zeydî olarak nitelenmesinin sebepleri arasında yer alır (s. 37). Cüşemî'nin bu tercihi Mu'tezilî görüşlerin sonraki dönemlerde Zeydî eserlerde yer almasını ve Mu'tezilî düşüncenin Zeydî kimlikle aktarımını doğurur.

Birinci bölümün son başlığında, Hâkim el-Cüşemî'nin eserlerini tanıtılır. Burada Yıldırım, çalışmasının genelinde kaynak olarak kullandığı *Risâletu İblîs ilâ İhvânihi'l-Menahîs*, *Tahkîmu'l-Ukûl fî Tashîhi'l-Usûl* ile *Tenbîhu'l-Ğâfilîn an Fedâilî't-Tâlibiyyîn* adlı matbu eserleri detaylı bir incelemeye tâbi tutar. Benzer şekilde mahtut olan eserlerin nüshalarına ulaşarak bunları da tanıtan Yıldırım'ın, Cüşemî hakkında yapılacak ileri çalışmalara zemin hazırladığı söylenebilir.

İkinci bölüm, “Usûli'd-dîn Anlayışı ve Öteki Algısı” başlığı altında Cüşemî'nin tevhid, adalet, nübüvvet ve şeriata dair görüşlerini içerir. Din anlayışını aktardıktan sonra

Cüşemî'nin diğer mezhepler hakkındaki düşüncelerine değinen Yıldırım, Zeydiyye, İmamiyye, Bâtıniyye, Hâricîler ve Cebriyye bölümleriyle Cüşemî'nin fırkalara yaklaşımını gösterir. Bu kısım onun diğer fırkalara karşı bakış açısını tayin eden bölüm olması sebebiyle önemlidir. Yıldırım ikinci bölümün devamında, Cüşemî'nin *Risâletü İblîs* eserini temel alarak Cüşemî'ye göre Mu'tezile'nin öncülerini zikreder. Burada Hz. Peygamber, ilk dört halifenin yanı sıra Hz. Ali'nin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin soyundan gelen evlatları ve fakihlerden Ebû Şucâ', Züfer, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî ve Muhammed b. İdris eş-Şafiî, el-Cüşemî tarafından Mu'tezile'nin öncüleri olarak zikredilir (s. 98). Yıldırım bu bölümde, "Cüşemî'nin Kelâmî Polemikleri" başlığı altında "Hz. Hüseyin'in Kâtili Kimdir?", "İmânlarına Şirk Bulaşanlar Kimlerdir?", Hizbullâh ve Hizbu'ş-Şeytân" ve "İblîs'in Savaş Çağrısı ve Manifestosu" konularını da inceler.

Tevhid, adalet, nübüvvet ve şeriat başlıkları çerçevesinde Hâkim el-Cüşemî'nin itikadî görüşlerine yer veren Yıldırım, Cüşemî'nin hâk ile bâtil arasındaki farkı tespit edecek dört delil olarak akıl, kitap, sünnet ve icmâyı gösterdiğini belirtir (s. 72). Burada Cüşemî'nin itikadî meselelerde Mu'tezilî düşüneyi aynen devam ettirdiği görülmektedir.

Hâkim el-Cüşemî'nin diğer mezhepler hakkındaki görüşlerini *Risâletü İblîs* ve *Uyûnu'l-mesâil* adlı eserlerinden aktaran Yıldırım, bu iki eser perspektifinden mezheplerin tanıtımını yapar. *Risâletü İblîs*'in içeriği özetle şu şekildedir: İblîs, Cebriyye ve Mu'tezile mezheplerinin mensuplarından oluşan bir toplantıya misafir edilir ve İblîs'in dilinden mezhepler arasında cereyan eden konuşmalar aktarılır. *Uyûnu'l-mesâil*'de ise Cüşemî, 73 fırka hadisi çerçevesinde mezhep tanıtımını yapar. Ona göre hak mezhep Mu'tezile'dir ve diğer mezhepler bâtil oldukları için onlara karşı durmak Allah yolunda kılıç kuşanmak gibidir (s. 76). Böyle bir saikle eserini kaleme alan Cüşemî, diğer mezheplere ağır eleştirilerde bulunur. Öyle ki bu eser sebebiyle Mekke'de 81 yaşında öldürülür.

Cüşemî, mezheplerden bahsederken Ehl-i Sünnet adına ve Sünnî mezheplere doğrudan atıf yapmaz. Örneğin Mâtürîdilîğe dair herhangi bir veri yoktur. Ayrıca o, Cebri fırkaları anlatırken Eş'ariyye ve Küllâbiyye'yi Cebriyye'nin alt fırkaları olarak zikreder ve ağır eleştirilere tâbi tutar. Burada Kâdî'dan sonra Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki "olumlu" etkileşime dair iddiaların Cüşemî özelinde doğru olmadığı söylenebilir. Diğer yandan Yıldırım'ın çalışmasında kullandığı eserlerin Cüşemî'nin mezhebî taassubunu ön plana çıkardığı eserler olması sebebiyle onun yalnızca tutucu tavrını gösterdiğini de söylemek mümkündür. Benzer şekilde onun adı geçen eserlerinde İslam filozofları hakkında da herhangi bir veri bulunmadığı görülür. Bu eksiklik, Kindî, Farabî, İbn Sina gibi filozofların

görüşlerinin Cüşemî'ye ulaşmamasından kaynaklanabileceği gibi Cüşemî'nin diğer eserlerinin yeterince malzeme kılınmamış olmasından da ileri gelmiş olabilir.

İkinci Bölüm'de son olarak Cüşemî'nin kelâmî polemiklerine dair başlık açan Yıldırım, *Risâletü İblîs*'ten uzun alıntılar yapılarak Cebriyye ve Mu'tezile arasında insan fiillerine taalluk eden meseleler çerçevesindeki tartışmaları aktarır. Örneğin, "Hz. Hüseyin'in kâtili kimdir?" başlığı altında Cüşemî, Cebriyye'nin insan fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını savunduğu için Kerbela olayında Yezîd ve ordusunu sorumlu görmediğini, Mu'tezile'nin ise insanı kendi fiillerinden sorumlu tutarak Yezîd ve ordusuna lanet ettiğine dair ifadeleri burada yer almaktadır (s. 101).

Yıldırım, Cüşemî'nin kelâmî görüşlerine dair detaylı bilgilere ulaşabileceğimiz **üçüncü bölümü**, onun tevhid ve adalet konusundaki görüşlerine ayırır. "Tevhîd" başlığı çerçevesinde Yıldırım, Cüşemî'nin âlemin hudûsu, Allah'ın sıfatları, düalizmin reddi, rü'yetullah ile mekân ve cihetin nefyi hakkındaki görüşlerini anlatır. "Adâlet" başlığı altında ise hüsün ve kubuh, hidayet ve dalalet, insan fiilleri, Allah'ın iradesi, istitâat, kalamullah ve nübüvvet konularını işler. Kitabın sonuç bölümü ise önceki bölümlerin nitelikli bir tasvirini sunar.

Yıldırım'ın bu bölümdeki kaynakları el-Cüşemî'nin *Risâletü İblîs* ve *Tahkîmu'l-ukûl* adlı eserleridir. Cüşemî'nin bu iki eserinde genel olarak tutucu Mu'tezilî bir tavır benimsemesi, hasımlarını ilzam edici bir üslup kullanması -öyle ki *Risâletü İblîs*'te karşıt görüşteki mezhepleri İblîs ile özdeşleştirir- onun kelâmî düşüncesi hakkında önemli bilgiler verir. Örneğin "Tevhid" başlığında Ehl-i Sünnet'in Allah'ın sıfatları konusundaki görüşünü aktarırken İblîs'i konuşuran Cüşemî -Yıldırım'ın eserinden naklen- şu ibareleri kullanır:

"İblîs kendi kendine düşünmüş ve şu kararı almıştır: ... Her ne kadar lafiz bakımından çelişse de anlam bakımından örtüşecek olan tesniye ve teslis inancını onlara ilka ettim ve dedim ki: Allah'la birlikte başka kadîm varlıklar da vardır. Kadîm olan kudret, ilim ve hayat derken kadîm olan varlık sayısını dokuza çıkardım." (s. 117)

Ayrıca Cüşemî Mâide Sûresi 73. âyeti örnek göstererek kadîm sıfatları çoğaltanları tekfir etmiştir. Onun bu tavrı, Kâdî'dan sonra Mu'tezile-Ehl-i Sünnet ilişkisine dair yakınlaşmanın varlığına dair soru işaretleri uyandırabilir. Bu hususun netleştirilmesinde Cüşemî'nin diğer eserlerinden de istifade edilmesi yerinde olabilirdi.

Üçüncü bölümün bir diğer özelliği ise seçilen konuların ve muhatapların birbirine yakın olmasıdır. Tercih edilen konuların ve muhatapların benzer olması, okuyucunun çok kez

benzer tartışmaları okuyup benzer sonuçlarla karşılaşmasıyla neticelenir. Örneğin “halku'l-ef'âl/fiillerin yaratılması”, “kesb teorisi”, “kaza-kader ve Kaderiyye” ile “istitâ'at/güç yetirme” başlıkları temelde aynı problem çerçevesinde cereyan eden tartışmalardır. Bu noktada eserin kapsamı genişletilerek farklı konular hakkında Cüşemî'nin görüşlerinin incelenmesi hem onun düşüncesinin daha etraflı olarak anlaşılması hem de mezhebin son halini görmeyi sağlaması açısından uygun olacaktır.

Sonuç olarak Yıldırım'ın bu çalışması, Kâdî Abdülcebbâr ile Zemahşerî arasındaki bağlantıyı sağlayan kilit bir Mu'tezilî âlim hakkında yapılmış ilk ve tek bütüncül çalışma olması bakımından önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Yanı sıra Kâdî'dan sonra Zeydî-Mu'tezilî etkileşiminin bir örneği olması Hâkim el-Cüşemî'yi incelenmeye değer kılmaktadır. Bununla beraber çalışma, Cüşemî hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması ve eserlerinin büyük bir kısmının günümüze ulaşmaması veya mahtut halde bulunması gibi başlıca problemler sebebiyle geliştirilebilir olmasına karşın, alanında yapılmış ilk çalışma olması ve Cüşemî hakkında bütüncül bir bakış sunması nedeniyle değerli bir katkı olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî. *'Uyûni'l-mesâ'il fi'l-'usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Dâru'l-ihsân, 2018.